

بقعه مهدی صالح

شهرستان دره‌شهر با مساحتی حدود ۲/۸۸۵ کیلومتر مربع (۲) در جنوب شرقی استان ایلام واقع شده است. این شهرستان از شمال به شهرستان شیروان، از شمال غرب به شهرستان مهران از غرب و جنوب به شهرستانهای دهلران و آبدانان و از شرق و شمال شرقی به استان لرستان محدود می‌شود. مرکز این شهرستان شهر باستانی دره‌شهر می‌باشد و با مرکز استان ۱۲۸ کیلومتر فاصله دارد.

در شهرستان دره‌شهر آثار زیادی از دوره اسلامی وجود دارد که نشان از اهمیت این منطقه در دوره اسلامی دارد، (۳) از میان آثار دوره اسلامی دره‌شهر بقاع متبرکه یا بناهای زیارتگاهی از جایگاه خاصی برخوردارند. در این شهرستان شش بقعه به نام‌های مهدی صالح در ماژین، بقعه بابا سیف‌الدین در آرمو، بقعه پیرمحمد در بدره، بقعه عباس در روستای پانهلان، بقعه جابر در روستای جابر و بقعه حاجی‌نام در روستای کلم بالا وجود دارد. از این تعداد تنها بنای قدیمی بقعه مهدی صالح محفوظ مانده و آن هم در حال تخریب است، بقعه عباس دارای بنایی متأخر و سایر بقعه‌ها، بنای قدیمی آنها در سال‌های اخیر تخریب شده و به جای آنها بناهای نوسازی احداث شده است. آنچه در پی می‌آید به بنای مهدی صالح واقع در بخش ماژین از شهرستان دره‌شهر اختصاص دارد. این بقعه تنها بنایی از میان ۲۶ بقعه موجود در استان ایلام است که از آجر ساخته شده و دارای سردابه و محراب گچبری شده بسیار زیبایی می‌باشد، سایر بقعه‌های موجود در استان ایلام فاقد ویژگی‌های ذکر شده می‌باشند. در این مقاله ضمن توصیف و تحلیل معماری بنای مهدی صالح سعی شده است با استفاده از ویژگی‌های معماری این بنا و مقایسه آن با سایر بناهای مشابه، تاریخی برای زمان ساخت بنا پیشنهاد شود.

با نقوش کنده‌کاری شده که قدمت بعضی از آنها به دوپست تا سیصد سال گذشته و حتی بیشتر هم می‌رسد وجود دارد. این بقعه در محل به «مای صالح» معروف است.

پیشینه تحقیقات

بقعه مهدی صالح تنها مورد توصیف کلی واقع شده و در بعضی از منابع هم در حد معرفی یا اشاره باقی مانده است. ح. ایزدپناه برای اولین بار این بنا را معرفی و توصیف نموده (۴)، سایر محققینی که این بنا را معرفی کرده‌اند، منبع مورد تحقیق آنها همان کتاب ایزدپناه می‌باشد (۵). از طرفی در بعضی از فهرست بناهای تاریخی (۶) و دایرالمعارف‌های (۷) ایران نیز از این بنا نام برده شده است.

تصویر ۱: بقعه مهدی صالح نمای جنوبی، عکس از نگارنده، بهار ۷۹

موقعیت مکانی بقعه مهدی صالح:

این بقعه در روستای ماژین از توابع شهرستان دره‌شهر قرار دارد (تصویر ۱). روستای ماژین مرکز دهستانی به همین نام می‌باشد که به فاصله ۸۰ کیلومتری جنوب شرقی شهرستان دره‌شهر واقع شده است. این دهستان در جنوب بوسيله رشته‌کده‌های زاگرس (کبیرکوه) و در شمال بوسيله رودخانه کرخه احاطه شده است. بقعه مهدی صالح با گورستانی از دوران اسلامی که در حال حاضر هم مورد استفاده اهالی محل قرار می‌گیرد، احاطه شده است. در داخل گورستان سنگ قبرهایی

شهرستان در شهر

ابراهیم مرادی

روی دیوارهای شمالی و غربی قرار داشته فروریخته است. محراب بسیار زیبا و در حال تخریب بقعه در ضلع جنوبی بنا قرار دارد. در چهار گوشه بنا چهار ستون توکار (پیلک) وجود دارد. در ورودی بنا در ضلع شرقی قرار گرفته است، در این قسمت یک ایوان وره‌دی بر نقشه مستطیل شکل و در دو طبقه ساخته شده که از الحاقات بعدی بنا می‌باشد. در جنوب شرقی بنا و با فاصله تقریباً پنج متری یک اتاق کوچک گنبددار قرار گرفته است که احتمالاً متعلق به خادم بقعه بوده است. اطراف این مجموعه بوسیله یک دیوار که تنها آثاری از پی آن مشهود است و به صورت دایره می‌باشد، احاطه گردیده است.

تحلیل معماری بنا، نما و تزئینات بیرونی

نمای بیرونی بنا از سه قسمت، اتاق گنبددار، گنبد و ایوان الحاقی تشکیل شده است. بدنه بنا به صورت مربع بوده و اندازه هر ضلع بیرونی آن ۸/۴۰ متر می‌باشد، در چهار گوشه بنا چهار ستون توکار هر کدام به قطر یک متر قرار دارد. این ستونهای توکار احتمالاً از بدنه بقعه بلندتر بوده و به صورت مناره‌های کوچکی در چهار گوشه آن قرار داشته‌اند، ولی در حال حاضر تقریباً هم ارتفاع بدنه بنا می‌باشند. البته این ستونها هم جنبه تزئینی داشته و هم به عنوان پشتیبان و تقویت کننده دیوارها مورد استفاده قرار گرفته‌اند، هر چند که از عهده این امر نیز برنیامده و اضلاع شمالی و غربی بنا کاملاً تخریب شده‌اند. ارتفاع بدنه بنا تقریباً ۱۰ متر است. (۸) در حال حاضر از تزئینات احتمالی در اضلاع شمالی و غربی به علت تخریب هیچ گونه اطلاعاتی در دست نیست ولی در ضلع شمالی احتمالاً یک پنجره قرار داشته است. بدنه بنا از آجر ساخته شده و آخرین ردیف از آجرها در بالای بدنه در ضلع جنوبی به صورت راسته کار گذاشته شده‌اند و احتمالاً در سایر اضلاع بر همین منوال کار را ادامه داده بود. آجرها قرمز رنگ و به ابعاد ۲۱*۲۱*۵ سانتیمتر و ۲۱*۱۰*۵ سانتیمتر می‌باشند.

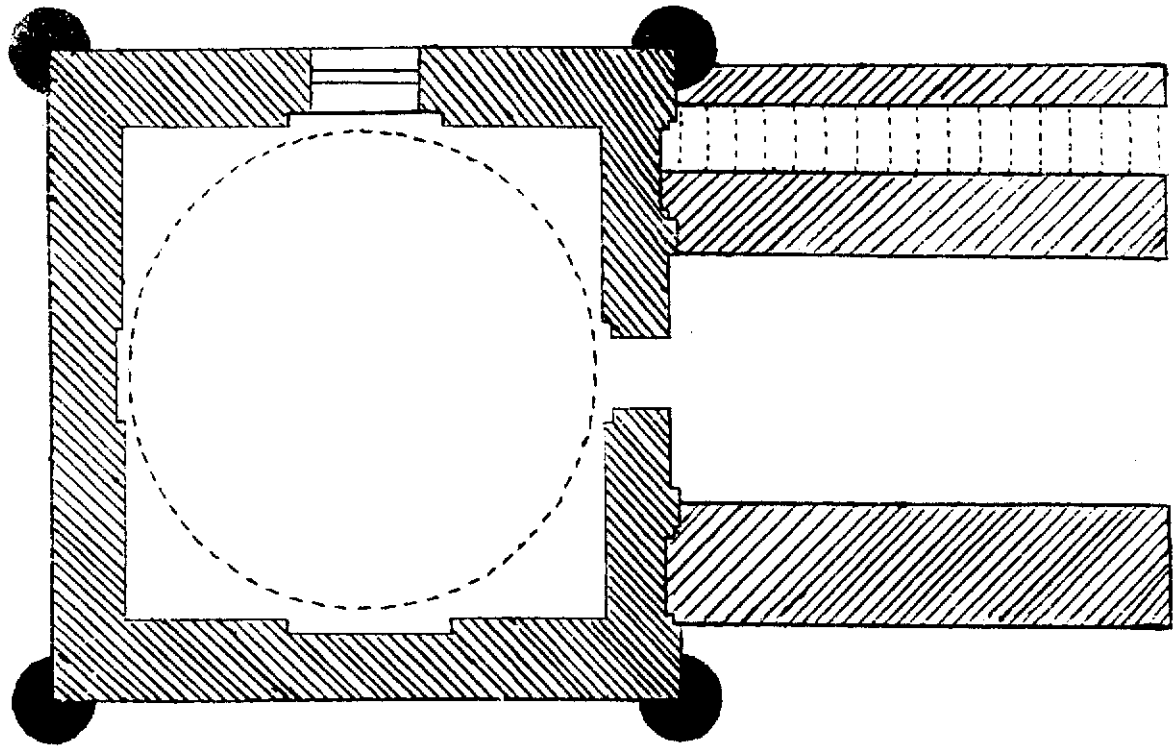
در دیوار ضلع جنوبی بنا و در قسمت پایین آن حدود یک متر از دیوار با قلوه سنگ و تقریباً به صورت «خشکه چین» ساخته شده است در نگاه اول چنین به نظر می‌رسد که این قسمت قلوه سنگی پی بنا می‌باشد، ولی وقتی که با دقت به آن توجه کنیم متوجه خواهیم شد این پی قلوه سنگی بعدها به بنا اضافه شده، احتمالاً در زمانی که قسمت پایین دیوارهای آجری بنا به علت رطوبت، هوازگی و فرسودگی از بین رفته‌اند، پایه آن را با قلوه سنگ مرمت و مستحکم ساخته‌اند.

توصیف کلی بنا

بنای موسوم به بقعه مهدی صالح از نوع مقابر با نقشه مربع و گنبد تک پوش می‌باشد. اندازه هر ضلع بیرونی بنا ۸/۴۰ متر و ضخامت دیوارهای آن یک متر است. دیوارهای مذکور از قسمتهای سردابه، اتاق گنبد دار و گنبد تشکیل شده است. قسمت اعظم بنا در سالهای اخیر تخریب گشته به نحو بی‌سلیقه هیچ اثری از سردابه بنا مشهود نیست و در زیر آوار قرار گرفته است. دیوارهای ضلع شمالی و غربی کاملاً تخریب گشته و تنها اضلاع جنوبی و شرقی بنا هنوز پابرجا هستند (تصویر ۲). این دیوارها نیز در محل اتصال به یکدیگر در ضلع جنوب شرقی با یک شکاف عمیق تا حدودی از همدیگر جدا شده‌اند. قسمت گنبد بنا که بر روی دیوارهای اضلاع جنوبی و شرقی بقعه سالم و بقیه آن که بر

تصویر ۲: بقعه مهدی صالح نمای شمالی، عکس از نگاه نده، بهار ۷۹

برداشت و ترسیم	ابراهیم مرادی
نقشه	بهار ۷۹ هـ. ش

بنای اصلی

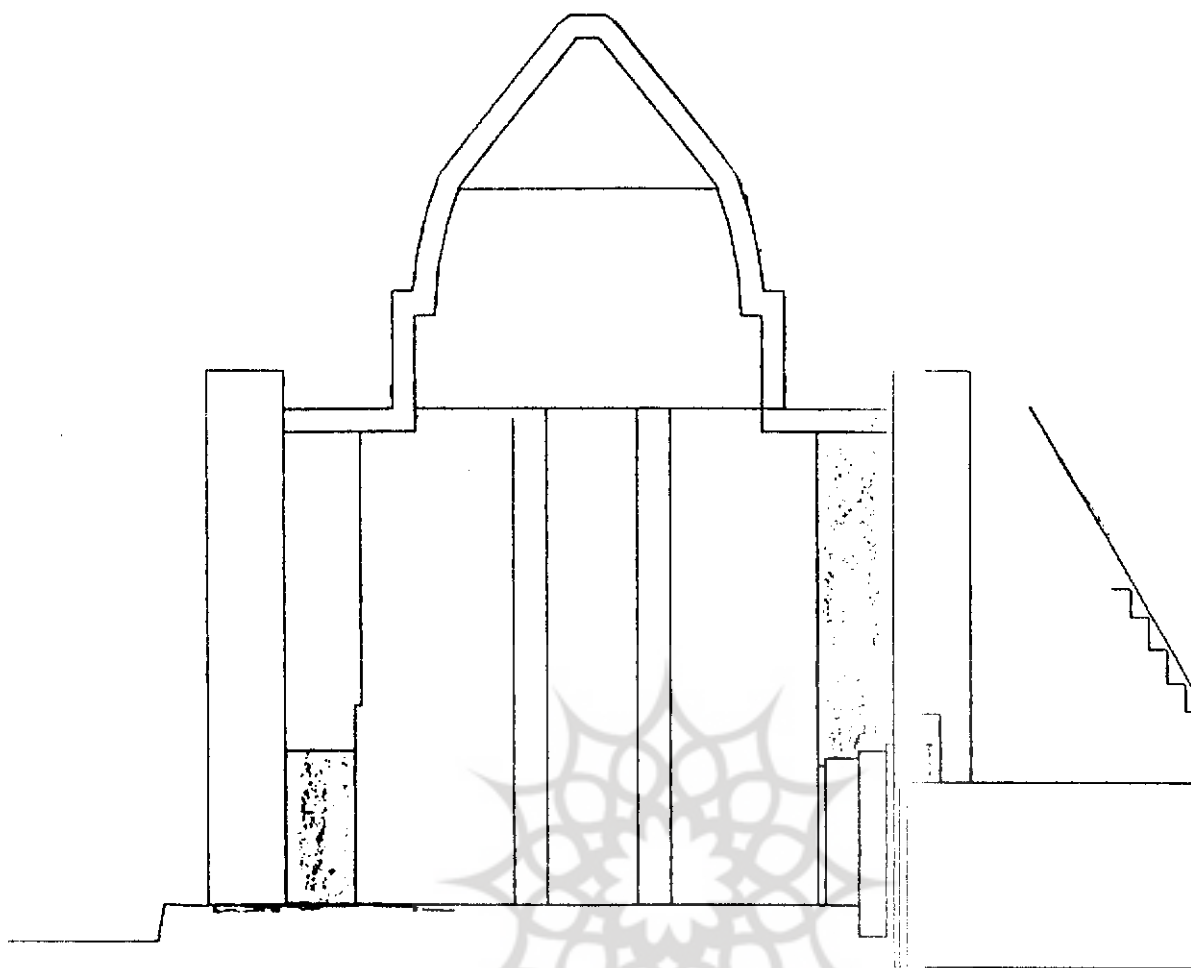
بنای الحاقی

نقشه بقعه مهدی صالح

در دیوار ضلع جنوبی در محل اتصال به دیوار ضلع شرقی شکاف عمیقی ایجاد شده که مرمت آن مشکل و یا غیر ممکن می‌باشد، احتمالاً همین شکاف باعث شده است که ایوانی در قسمت شرقی بنا هم به عنوان ورودی و هم برای جلوگیری از رانش ضلع شرقی ایجاد کنند (نقشه بنا). آثاری از روکش گچی در دیوار ضلع جنوبی مشاهده می‌شود که بیشتر آن فروریخته و تنها قسمتهایی از آن باقیمانده است. احتمالاً بنا در ابتدا روکش گچی نداشته ولی بعدها به هنگام مرمت بنا آنرا با گچ روکش کرده‌اند.

ضلع شرقی بنا که در ورودی در آن قرار گرفته، نسبت به سایر اضلاع دارای تزئیناتی می‌باشد (تصویر ۳). در ورودی مقبره به ابعاد ۹۰ × ۱۴۱ سانتیمتر است (۱۱). عمق در ورودی ۸۰

همین امر موجب شده است که ح. محمودیان به اشتباه این قسمت را پی سنگی بنا بدانند، (۹) در حالی که ایزدیناه اطلاع داده است. حتی سردابه بنا نیز از آجر ساخته شده است. (۱۰) همین امر در مورد دیوار شمالی بقعه نیز صادق است، هر چند دیوار ضلع شمالی کاملاً تخریب گشته ولی آثاری از یک دیوار که با قلوه سنگ و گچ ساخته شده موازی با دیوار شمالی به ارتفاع تقریباً دو متر مشاهده می‌شود که قسمت اعظم آن در زیر آوار دیوار شمالی قرار دارد، احتمالاً زمانی که دیوار ضلع شمالی در پایه دچار فرسودگی و در بدنه دچار رانش شده است این دیوار قلوه سنگی را ساخته‌اند ولی این دیوار نیز نتوانسته کاری از پیش ببرد و دیوار ضلع شمالی در سالهای اخیر کاملاً تخریب گشته است.

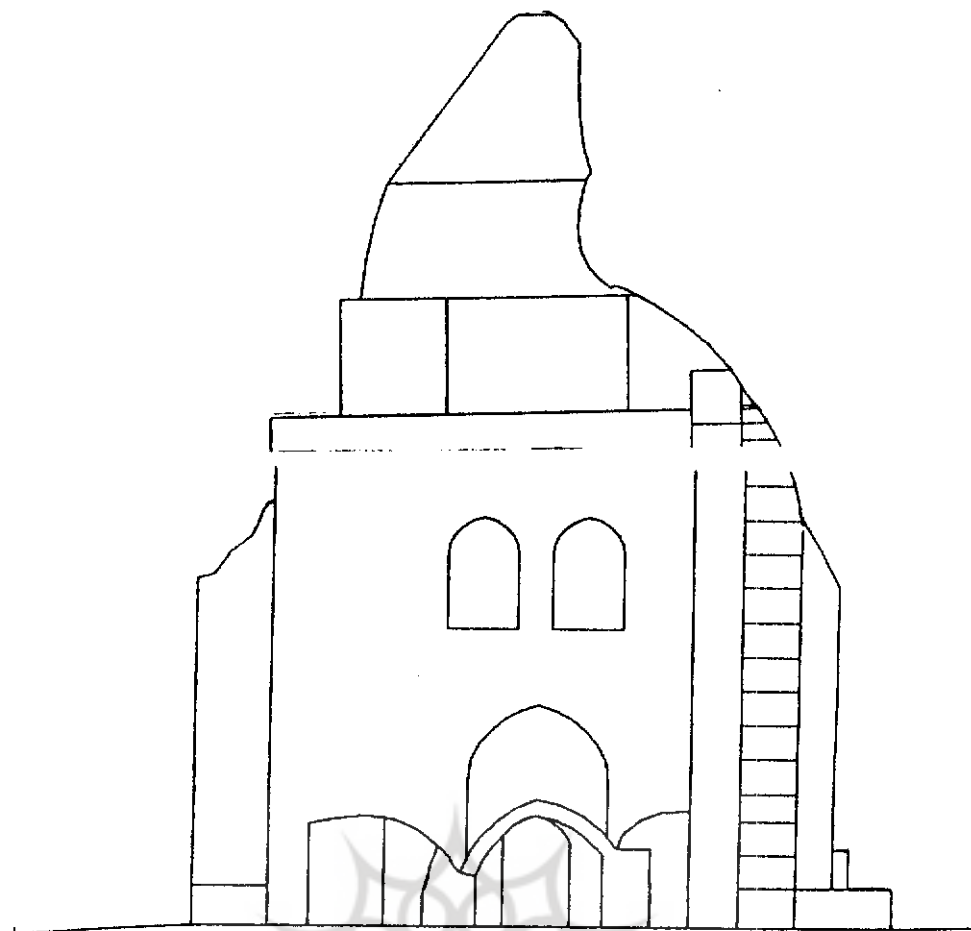

نمای مقطع جنوب غربی بقعه، برگرفته از آرشیو مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی

ضلعی قرار داشته است. بیشتر گنبد و منطقه انتقالی فروریخته و تنها سه ضلع از هشت ضلعی منطقه انتقالی باقی مانده است (۱۴) و قسمتی از گنبد که بر روی این سه ضلع قرار گرفته سالم باقی مانده است. آثاری از روکش گچی بر روی منطقه انتقالی دیده می‌شود. در ضلع شرقی منطقه انتقالی آجرهایی را به صورت پهنا کار گذاشته‌اند (تصویر ۲) که بعید به نظر می‌رسد جای یک کتیبه باشد، شاید برای آجر فرش کردن سطح گنبد بوده است، ولی در سایر قسمت‌های باقیمانده گنبد و منطقه انتقالی چنین چیزی دیده نشد. منطقه انتقالی با آجر ولی گنبدی که بر روی آن قرار دارد از قلوه سنگ ساخته شده است. این دو گانگی در نوع مصالح یک بنا و آن هم در قسمتی که شکل‌پذیری و ساخت گنبد با آجر بهتر از قلوه سنگ صورت می‌گیرد، نشان می‌دهد که گنبد بنا

سانتیمتر است. این ورودی بوسیله دو طاقنمای مضاعف احاطه شده است. در طرفین در ورودی دو طاقنمای مضاعف دیگر و تقریباً به ارتفاع بدنه بنا، دیوار ضلع شرقی را یکنواختی خارج کرده است. طاقنمای بزرگتر به عرض ۱/۲۴ متر و عمق ۸ سانتیمتر می‌باشد، طاقنمای کوچکتر به عرض ۱/۲۴ متر و عمق ۱۲ سانتیمتر می‌باشد. این طاقنماهای کم‌عرض و با عمق کم در طرفین در ورودی از خصوصیات معماری ایلخانی می‌باشد (۱۵)

در بالای در ورودی و ما بین طاقنمای باقی که در دو طرف در ورودی قرار گرفته، آثار طاقنماهای کوچکتری دیده می‌شود که تنها داغی از آنها بر روی دیوار باقی مانده است. بنا دارای گنبدی بوده (۱۳) که بر روی یک منطقه انتقالی هشت

نمای شرقی بقعه، برگرفته از آرشیو مرکز اسناد سازمان میراث فرهنگی

در زمانی نامعلوم تخریب گشته و آنرا با قلوه سنگ مرمت کرده‌اند. شاید زمانی که ایوان الحاقی را ساخته‌اند، گنبد را نیز مرمت کرده‌اند. در قسمت جنوب شرقی گنبد آثار یک نورگیر که برای روشنایی داخل مقبره بوده مشخص است. همانطور که قبلاً گفته شد در قسمت شرقی بنا یک ایوان در دو طبقه ساخته شده، احتمالاً این ایوان را برای جلوگیری از رانش بنا که در زمانی نامعلوم شکافی در دیوار ضلع شرقی و جنوبی ایجاد کرده بود، ساخته شده است. مصالح بکار برده شده در ایوان قلوه سنگ و گچ می‌باشد و با مصالح اصلی بنا که آجر می‌باشد تفاوت دارند (تصاویر ۱ و ۲). البته دیوارهای ایوان تا ارتفاع حدود یک تا ۱/۵ متر با آجر ساخته شده و بیشتر آن در زیر آوار قرار گرفته است و در بالای این دیوار آجری دیوار قلوه سنگی ساخته شده است. دیوارهای ایوان با دیوارهای ضلع

شرقی بنا قفل و بند نشده‌اند. از آنجا که دیوارهای ایوان ورودی عمود بر دیوار ضلع شرقی ساخته شده‌اند، انتهای غربی دیوارهای ایوان را در داخل طاقنماهای بلندترین در ورودی قرار داده و از عمق این طاقنماهای تو در تو که جمعاً ۲۰ سانتیمتر است به عنوان تکیه گاه و محل قفل و بند استفاده کرده‌اند. در حال حاضر دیوار ضلع جنوبی ایوان (به‌خصوص در طبقه دوم) تخریب و تنها داغی از دیوار قلوه سنگی در طاقنماهای بنا وجود دارد ولی قسمتهایی از دیوار ضلع شمالی هنوز پابرجاست. ایوان ورودی به طول ۶/۵۰ متر و عرض داخلی ۲ متر و عرض بیرونی ۷/۲۰ متر می‌باشد. عرض دیوار ضلع جنوبی ایوان ۱/۶۰ متر و عرض دیوار ضلع شمالی ۲/۶۰ متر است. عریض بودن دیوار ضلع شمالی ایوان به این علت است که پلکانی به عرض ۹۰ سانتیمتر در این دیوار قرار داشته و به پشت بام بنا راه داشته

تصویر ۳: بقعه مهدی صالح، ضلع شرقی، عکس از نگارنده، بهار ۷۹

تصویر ۴: بقعه مهدی صالح، نمای داخلی ضلع شمالی بنا، برگرفته از آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۵۳۳.

تصویر ۶: بقعه مهدی صالح، محراب بنا و نمای شمال مقبره، برگرفته از آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۵۳۶.

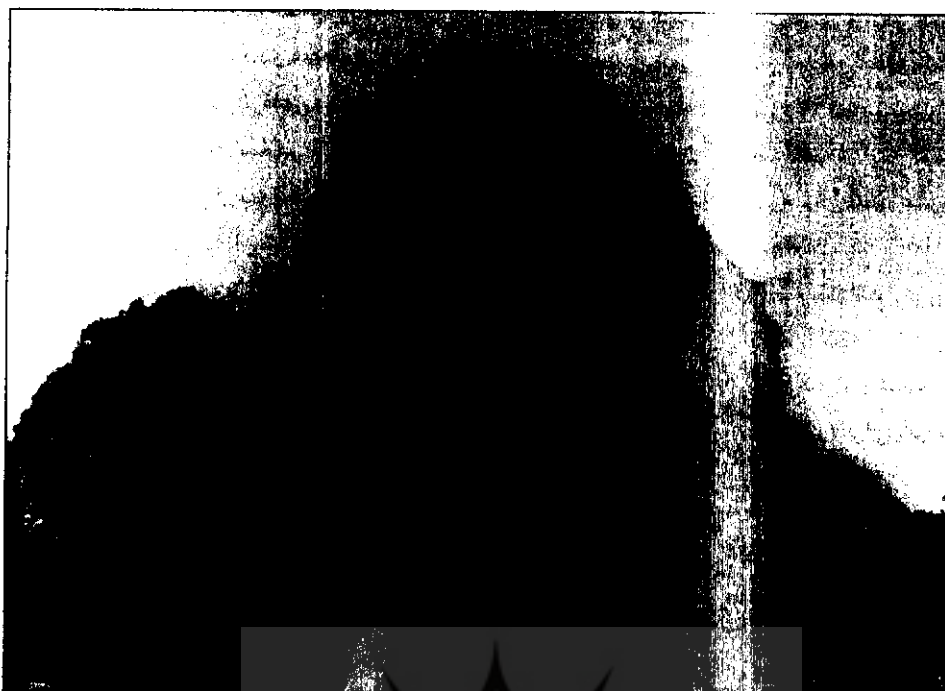

تصویر ۵: نمای داخلی ضلع جنوبی و وضعیت فعلی محراب.

آ.ا. پوپ گجبری محرابهای دوره ایلخانی که احتمالاً این بنا هم متعلق به آن دوره است، را با شیوایی بسیار چنین توصیف کرده است: «در دستهای طراحان بزرگ ایرانی، گجبری همیشه بویژه برای نشان دادن فراوانی سبزه و گل و نیروی شکوفای حیات بهترین وسیله مناسب بود. هنگامی که در محرابهای بزرگ مجموعه حیرت آوری مرکب از دسته‌های گوناگون گیاه بدون اینکه اغتشاشی در وضع آنها پدیدار باشد بر اثر یک کشش بی‌اختیار درونی، بیرون جهیده، شکلهای تازه‌ای از گلهای جادویی می‌آفرینند که قادر است مدتها دیده را خیره و توجه را به خود مشغول دارد. وقتی که گجبری به زیبایی طرح‌ریزی شده به موقع اجرا درآید، آن وقت هنر به اوج سرشاری خود می‌رسد. طرحها در حرکات پیچیده و زنده خود آزادانه و موزون برای عبادتگر فرصتی فراهم می‌کند تا از خود بی خود گشته جز از حقیقت نهایی چیزی احساس ننماید.» (۲۶)

ریزتر و در بالای خط نسخ قرار گرفته است. فضای خالی بین دو نوع خط را با نقش گل تزیین کرده‌اند. قسمتهایی از این کتیبه که در طرفین محراب قرار داشته از بین رفته و تنها قسمتهایی از کتیبه در بالای محراب باقی مانده است. کتیبه فوق احتمالاً چهار آیه از ابتدای سوره «الفتح» می‌باشد. (۲۲) این کتیبه از سمت راست محراب و از پایین به بالا نوشته شده است. حاشیه غربی محراب از پایین به بالا چنین نوشته شده است (۲۵).

«بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِیْنًا. لِيُفَرِّقَ لَكَ اللّٰهُ»
 ادامه آیات در حاشیه افقی در بالای محراب و از راست به چپ چنین نوشته شده است. «مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَ مَا تَأَخَّرَ وَ يُسَمِّ نِعْمَتَهُ عَلَیْكَ وَ یَهْدِیْكَ صِرَاطًا مُسْتَقِیْمًا. وَ یَنْصُرُكَ اللّٰهُ نَصْرًا عَظِیْمًا. هُوَ الَّذِیْ أَنْزَلَ السَّكِیْنَةَ فِی قُلُوبِ الْمُؤْمِنِیْنَ لِیَزِدَّهُمْ...» که بقیه آن همچنین قسمتی از آیه که در حاشیه شرقی محراب قرار داشته و از بالا به پایین نوشته شده از بین رفته است.

تصویر ۷: بقعه مهدی صالح، گنبد قسمت شرقی و جنوبی، عکس از زاویه شمالی.

تصویر ۸: نمای شمالی و ایوان شرقی بقعه

استفاده از عناصر گیاهی و تزئینات اسلیمی که در گچ‌بریهای محراب این بنا به چشم می‌خورد در معماری دوره اسلامی دارای فلسفه خاصی بوده است انورالرفاعی در این مورد چنین می‌نویسد: «عناصر گیاهی و تزئینات اسلامی تا حد بسیار زیادی متأثر از رویگردانی مسلمانان از به تصویر کشیدن موجودات زنده بوده است. به همین دلیل آنان شاخه‌های نخل و برگ نیلین را برای آفرینش تزئیناتی که ویژگی آنها تکرار، تقابل و تناظر است، به کار گرفتند.

در این تزئینات رنگ و بوی هندسی به چشم می‌خورد که عنصر حیات را می‌کشد. این موضوع به سیطرهٔ مبدأ تجرید و رمز در هنرهای اسلامی دلالت می‌کند (۲۷)». گنبد بنا بر بالای اتاق مربع شکل ساخته شده است (تصویر ۷). برای ایجاد گنبد در اولین رج از پاتاق گنبد حدود ۱۰ سانتیمتر پیش آمدگی ایجاد کرده‌اند. این پیش آمدگی رج اول را به اصطلاح چفت یا ابزار می‌گویند (۲۸) گوشواره‌های گنبد بر روی این چفت قرار دارند. برای ایجاد گنبد با کمک فیلیوش یا گوشواره، بنا را از حالت چهار ضلعی به هشت ضلعی تغییر داده سپس آنرا به شانزده ضلعی تبدیل کرده‌اند. در این هنگام بوده است که منطقه انتقالی گنبد حالت دایره گرفته و گنبد که در داخل بصورت دایره می‌باشد، بر روی منطقه انتقالی قرار گرفته است. گنبد در داخل دارای تزئینات مقرنس کاری آجری زیبایی می‌باشد که در پنج ردیف بر روی همدیگر قرار گرفته‌اند سطح داخلی گنبد و مقرنساها با گچ پوشیده شده است. آثار یک نورگیر در گنبد بنا دیده می‌شود که بالاتر از منطقه انتقالی قرار دارد. سوراخهایی در سطح گنبد وجود دارد که محل نصب داربست برای ساخت گنبد بوده است.

همانطور که به نقل از ایزدپناه گفته شد قبر در داخل سردابه قرار داشته است، ولی وی از نمای قبری خبر می‌دهد که در داخل اتاق گنبددار و در مقابل محراب قرار داشته است. (۲۹) «در وسط آن (طبقه دوم) نمودار قبری با سنگ و گچ ساخته شده است (تصاویر ۴ و ۶) و بر روی آن سفال منشوری شکل پنج وجهی، بطول ۱/۵۵ متر و اندازهٔ پهنای هر یک از سطوح جانبی آن ۲۷ سانتیمتر است کار گذاشته شده و روی این سطوح سه آیه آخر سورهٔ ۵۹ (حشر) با خط‌نسخ بسیار زیبایی گچ‌بری و نوشته شده است (۳۰)». نمای شمالی قبر (تصویر ۶) نوار بالایی: بسم الله الرحمن الرحيم. هو الذی لا اله الا هو، عالم الغیب.

نوار پایینی: و الشهادة هو الرحمن الرحيم هو الذی لا اله الا هو

الملك القدوس السلام المؤمن. نمای جنوبی قبر (تصویر ۴) نوار بالایی: المهيمین العزيز الجبار المتكبر الخالق البارئ المصور... در این نوار جمله آخر آیه ۲۳ که سبحن الله عما یشرکون می‌باشد، نوشته نشده و چند کلمه از آیه ۲۴ نوشته شده است. آیات مذکور در گچ‌بری محرابهای گنبد علویان همدان و گنبد کبود مراغه نیز مشاهده شده است.

نوار پایینی: تا کنون موفق به خواندن این قسمت نشده‌ام و ایزدپناه هم احتمالاً آنرا اشتباه نوشته است. (۳۱). است «بر قاعده شرقی منشور این کلمات نوشته شده است. «سبحان الله والحمد لله ولا اله الا الله و الله اکبر». ولی خواندن خطوط قاعدهٔ غربی بعلت شکستگی مقدور نبود. (۳۲)».

اطاق استراحت

در قسمت جنوب شرقی بقعه و به فاصله تقریباً پنج متری از آن یک اتاق با نقشه مربع وجود دارد این اتاق با قلوه سنگ و گچ ساخته شده است، گنبد کوچکی بر روی آن قرار داشته که در حال حاضر گنبد آن فرو ریخته است. اتاق مذکور به ابعاد ۵×۵ متر می‌باشد و عرض دیوارهای آن ۵۰ سانتیمتر است، ورودی این اتاق در ضلع شمالی قرار دارد. (۳۲) اتاق مورد بحث احتمالاً جهت استفاده خادمین بقعه و یا استراحت مسافران ساخته شده است. دیوار اطراف بنا (حصار) در اطراف بقعه آثاری از یک دیوار دایره شکل به قطر حدود ۲۰ متر وجود دارد، این دیوار از قلوه سنگ و گچ ساخته شده است. دیوار مذکور کاملاً تخریب شده است و فقط آثاری از پی آن مشهود است، احتمالاً ورودی این دیوار در قسمت شرقی و در مقابل در ورودی بقعه قرار داشته است.

نتیجه گیری

بنا منسوب به مهدی صالح می‌باشد ولی کتیبه‌ای که آنرا به این نام معرفی کند، بدست نیامد.

ایزدپناه بنا به گفته اهالی محل از کتیبه‌ای در دیوار ضلع غربی داخل بنا گزارش داده، که در زمان بازدید وی وجود نداشته است، آن کتیبه آرامگاه را متعلق به شخصی به نام سید صالح و ساخت بنا را به سال ۷۷۰ هـ نسبت می‌داده است. (۳۴) در متون نامی از این شخص بدست نیامد.

معمار برای ساختن بنا از نقشه مربع استفاده کرده است و بنا از دو قسمت سردابه و اتاق گنبددار تشکیل شده است. بنا دارای

شماره ۹: نمای جنوب شرقی بقعه برگرفته از آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۵۳۱.

در امامزاده پیرجانسوز در بردسیر کرمان (۴۰) و غیره مشاهده می‌شود. آنچه که باعث تمایز بقعه مهدی صالح نسبت به بناهای مقبره‌ای دوره سلجوقی و پیش از آن می‌شود عدم استفاده از تزیینات آجری در نمای بنا می‌باشد. این خصوصیت در امامزاده پیرجانسوز که متعلق به دوره ایلخانی است نیز مشاهده می‌شود. یکی از تزیینات بسیار مرسوم دوره ایلخانی استفاده از طاقنماهای بلند و کشیده در طرفین سردر ورودی می‌باشد. نمونه‌هایی از این نوع تزیینات در بناهایی نظیر مسجد جامع ورامین ۷۲۲ هجری (۴۱)، بنای هارونیه اوایل قرن هشتم (۴۲) و کاروانسرای سین اصفهان ۷۳۰ هجری (۴۳) مشاهده می‌شود. این طاقنماهای بلند و کشیده تزیین بخش نمای ضلع شرقی بقعه مهدی صالح می‌باشند.

استفاده از مقرنس‌های آجری به سبک طاس و نیم طاس که

خصوصیاتی است که آنرا از سایر بناها متمایز می‌سازد و این خصوصیات می‌تواند در تاریخ‌نگاری نسبی بنا مؤثر باشد. استفاده از نقشه مربع با ستونهای در کار زاویه‌ای، سردابه، طاقنماهای بلند و کشیده و کم عرض، سخامت کم دیوارها، مقرنسهای زیر گنبد و محراب بسیار زیبا، از مهمترین خصوصیات بنای فوق می‌باشند.

بعضی از این خصوصیات بصورت جداگانه در بناهای دوره سلجوقی و پیش از آن و بصورت گسسته‌تری در بناهای دوره ایلخانی رواج دارند. استفاده از نقشه مربع و ستونهای توکار زاویه در بناهایی همانند مقبره امیر اسماعیل سامانی (۳۵) و در دوره سلجوقیان در بناهایی همانند بقعه پیر مسلم در تاکستان (۳۶)، گنبد سرخ مراغه (۳۷)، گنبد علویان در همدان (۳۸) امامزاده آق‌ریل در حسن آباد بین زنجان و بیجا (۳۹)، و در دوره ایلخانی

در زیر گنبد مهدی صالح بکار رفته، در بناهای دوره ایلخانی همانند مسجد جامع ورامین، سر در مسجد خرابه دامغان ۷۱۵ هجری (۴۴)، سر در مدخل مقبره بایزید در بسطام ۷۱۳ هجری (۴۵)، مسجد پامنا کرمان ۷۹۲ هجری (۴۶)، و طاق هورمس (۴۷) که تاریخ ساخت آن مشخص نیست مشاهده می‌شود.

محراب بسیار زیبایی بنا در ضلع جنوبی قرار گرفته است. محرابهای زیادی از دوره سلجوقی و ایلخانی بجای مانده است. تغییر و تحول در ساخت محراب به دلیل جنبه مذهبی آن نسبت به سایر اجزای بنا به کندی صورت گرفته است و محرابهای ساخته شده در دوره سلجوقی و ایلخانی تفاوت چندان زیادی با یکدیگر ندارند، ولی با این وجود تغییر و تکامل بسیار تدریجی در ساخت محراب از دوره سلجوقی به دوره ایلخانی وجود داشته است.

از جمله تزییناتی که در محرابها به کار رفته است، تزیینات لانه زنبوری گچبری شده می‌باشد. این تزیینات در دوره سلجوقی وجود داشته ولی بهترین و ظریفترین آنها در دوره ایلخانی رواج داشته و نمونه آن در داخل طاقنمای محراب مسجد جامع ارومیه گچبری شده است (۴۸) این نوع تزیین به طرز بسیار زیبایی در داخل طاقنمای محراب مهدی صالح وجود داشته که تنها قسمتهایی جزئی از آن باقی مانده است. از دیگر تزیینات محرابها استفاده از دو نوع خط کوفی و نسخ در اندازه‌های متضاد در یک کتیبه می‌باشد (۴۹) استفاده از این نوع تزیین در مسجد جامع ورامین (۵۰)، محراب مسجد جامع ابرقو ۷۸۲ هجری (۵۱)، تربت شیخ جام ۷۲۰ هجری (۵۲) و مقبره پیر بکران ۶۹۸ هجری در لنجان (۵۳) اصفهان و غیره بکار رفته است. نمونه این نوع تزیین در محراب مهدی صالح نیز مورد استفاده قرار گرفته است. قبر در طبقه زیرین در سردابه قرار داشته و طبقه بالا با توجه به وجود محراب آن جهت انجام فرایض دینی مورد استفاده قرار می‌گرفته است. در وسط این اتاق و در مقابل محراب نمای منشوری شکل قبری که بر روی آن آیاتی از قرآن نوشته شده وجود داشته است. از مقایسه ویژگی‌های معماری و تزیینات به کار رفته در این بنا و سایر بناهای ایلخانی به این نتیجه می‌رسیم که بنای فوق در دوره ایلخانی و در قرن هشتم ساخته شده است.

فهرست منابع

- افشار سیستانی، ایرج، ایلام و تمدن دیرینه آن، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۲.

- اقتداری، احمد، کشته خویس، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۵.
- الزفای، انور، تاریخ هنر در سرزمینهای اسلامی.
- افشار سیستانی، ایرج، نگاهی به ایلام، نشر هنر، چاپ اول تهران، ۱۳۶۶.
- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، دو جلد، انتشارات آگاه چاپ دوم، ۱۳۶۳.
- پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، دایره‌المعارف بناهای آرامگاهی، انتشارات حوزه هنری، چاپ دوم، ۱۳۷۸.
- پوپ، آرتور ابهام، معماری ایران پیروزی شکل و رنگ، ترجمه کرامت‌الله افسر، انتشارات یساولی، چاپ دوم، بی‌تا.
- حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، انتشارات جهاد دانشگاهی (ماجد)، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹.
- زمز شیدی، حسین، طاق و قوس در معماری ایران، انتشارات کیهان، چاپ اول، ۱۳۶۷.
- سجادی، علی، «هنر گچبری در معماری اسلامی ایران»، شماره ۲۵، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴، صص ۱۹۷-۲۰۰.
- کیانی، محمد یوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، انتشارات سمت، تهران ۱۳۷۴.
- کیانی، محمد یوسف، معماری ایرانی، جلد دوم، جهاد دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۸.
- محمودیان، حبیب‌الله، «معرفی مقبره مهدی صالح»، فرهنگ ایلام، شماره اول، بهار ۱۳۷۹، صص ۸۸-۹۲.
- مختارانی پانته‌آ و مختارانی سحر، آرایه‌های معماری ایران، نشر توکا، چاپ اول، ۱۳۷۶.
- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مهرماه ۱۳۶۵.
- ویلبر، دونالد، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه دکتر عبدالله فریاز، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۶.
- ویلبر، دونالد و گلنیک، لیزا، معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت‌الله افسر، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۴.

پانوشتها:

- ۱- برای اطلاعات بیشتر در این مورد به پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته باستان‌شناسی تحت عنوان: (طاق متبرکه ایلام، استاد راهنما دکتر هایده لاله، استاد مشاور دکتر مسعود آذرنوش، صص ۱۴۲-۱۰۳، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰) مراجعه کنید.
- ۲- مرکز آمار ایران، نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس و مسکن، مهرماه ۱۳۶۵، شهرستان دره‌شهر، ص ۱.
- ۳- در سالهای اخیر کاوشهای باستان‌شناسی مستمری به سرپرستی خانم لک‌پور در شهر باستانی دره‌شهر (مهرجان قدق) در جریان بوده است.
- ۴- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، صص ۴۹۳-۴۸۹.
- ۵- افشار سیستانی، ایرج، ایلام و تمدن دیرینه آن، صص ۲۲۸، همو، نگاهی به

- ایلام، ص ۹۲-۹۳؛ محمودیان، حبیب‌الله، "معرفی مقبره مهدی صالح"، فرهنگ ایلام، صص ۸۸-۹۲.
- ۶- کیانی، محمدیوسف، معماری ایران (فهرست بناها)، ص ۷۹.
- ۷- دایزالمعارف تشیع، جلد سوم، ص ۳۸۰؛ دایزالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)، صص ۳۱۳-۳۱۴.
- ۸- اندازه‌گیری دقیق ارتفاع بنا به علت فرسودگی قسمت‌های بالایی بنا و انباشت آوار در قسمت پایین بنا میسر نشد.
- ۹- محمودیان، حبیب‌الله، "معرفی مقبره مهدی صالح" فرهنگ ایلام، ص ۹۰.
- ۱۰- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹۰.
- ۱۱- همانجا.
- ۱۲- کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری در دوره اسلامی، ص ۷۰.
- ۱۳- گرچه گنبد بنا از داخل گرد می‌باشد ولی به علت فروریختگی بیشتر گنبد، تشخیص فرم و شکل بیرونی گنبد مشکل است، ولی ایزدپناه فرم بیرونی گنبد را بر مبنای شکل توصیف کرده است.
- ۱۴- اندازه‌گیری اضلاع منطقه انتقالی به علت عدم دسترسی و خطر ریزش میسر نشد.
- ۱۵- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹۰.
- ۱۶- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹۰.
- ۱۷- گرچه سطح مقبره از آوار بنا پوشیده شده است اما افراد سودجو نیز بر این خرابی بخصوص در سطح طبقه زیرین دامن زدند.
- ۱۸- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹۱.
- ۱۹- همان، ص ۴۹۳.
- ۲۰- ایزدپناه هیچ اشاره‌ای به این پنجره نکرده است. در طرحی که از نقشه بنا ارائه داده‌ام محل پنجره و ابعاد آن را بطور تقریبی تعیین نموده‌ام. (نقشه بنا)
- ۲۱- همان، ص ۴۹۱.
- ۲۲- اهالی محل که برای زیارت بقعه آمده‌اند در این قسمت از محراب را با <حنا> پوشانده‌اند.
- ۲۳- در سنگ قبرهای اطراف بقعه نیز از نقش‌هاست استفاده شده است. در رابطه با نقش درخت زندگی در هنر بخصوص در دوره اسلامی و سابقه استفاده از این نوع تزئین مطالب زیادی نوشته شده است. برای اطلاعات بیشتر در این مورد (ر.ک: پوپ، آرتور ایهام، معماری ایران پس از اسلام، شکل و رنگ، ص ۱۶۳؛ ویلیز، دونالد و گلمبک، لیزا، معماری تیموری در ایران و توران، صص ۲۸۰-۲۷۹).
- ۲۴- این آیات قبلاً بوسیله ایزدپناه قرائت شده است. آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹۲.
- ۲۵- این قسمت در حال حاضر از بین رفته است. آیات مزبور با توجه به تصویر ۶ خوانده شده‌اند.
- ۲۶- پوپ، آرتور ایهام، معماری ایران پیروزی، شکل و رنگ، ص ۱۹۵.
- ۲۷- الرفاعی، انور، تاریخ هنر در سرزمینهای ایران، ص ۱۰۰.
- ۲۸- زم‌شیدی، حسین، طاق و قوس در معماری ایران، ص ۵۸.
- ۲۹- در حال حاضر احتمالاً این نمای قبر در زمان اخیر قرار دارد هر چند که افراد

- سودجو سطح داخلی بقعه را مضطرب کرده‌اند.
- ۳۰- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، صص ۴۹۱-۴۹۰.
- ۳۱- ایزدپناه نمای شمالی و جنوبی قبر را با هم اشتباه گرفته‌اند که در اینجا تصحیح شده است، علاوه بر این چنین به نظر می‌رسد که سه آیه آخر سوره حشر بطور کامل نوشته نشده و نوشته‌های پایانی کتیبه آیه‌ای غیر از آیه آخر سوره حشر باشد. سایر محققین همانند ح. محمودیان که منبع اصلی آنها کتاب ایزدپناه بوده همین اشتباه را تکرار کرده‌اند.
- ۳۲- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹۱.
- ۳۳- به علت تخریب زیاد دیوارها، اندازه‌گیری ورودی اتاق مقدور نبود.
- ۳۴- همان، ص ۴۹۳.
- ۳۵- کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، صص ۴۲ و ۴۳.
- ۳۶- حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، صص ۱۶۳-۱۵۶.
- ۳۷- همان، صص ۱۳۸-۱۳۲.
- ۳۸- همان، صص ۱۵۵-۱۴۵.
- ۳۹- دایزالمعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی (بناهای آرامگاهی)، صص ۹۰ و ۸۹.
- ۴۰- کیانی، محمدیوسف، معماری ایران در دوره اسلامی (فهرست بناها)، صص ۱۲۷ و ۱۲۵.
- ۴۱- ویلیز، دونالد، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ص ۱۷۱ و ۱۷۰.
- ۴۲- همان، صص ۱۵۸ و ۱۵۷.
- ۴۳- همان، صص ۱۹۳ و ۱۹۲.
- ۴۴- همان، ص ۱۶۲.
- ۴۵- همان، صص ۱۳۹ و ۱۳۸.
- ۴۶- همان، ص ۲۰۳.
- ۴۷- این بنا در ۲/۵ کیلومتری ایوان کرخه در سمت راست جاده کرخه-دهلران واقع شده است. بنای مذکور همانند بقعه مهدی صالح قسمت‌هایی از آن باقی مانده است. نمای داخلی بنا بخصوص تزئینات مقرنس آن بسیار شبیه به بنای مهدی صالح می‌باشد. نمای بیرونی گنبد به صورت مضطرب می‌باشد. (ر.ک: اقتداری، احمد، آثار و بناهای تاریخی خوزستان، صص ۴۵۲-۴۵۰).
- ۴۸- سجادی، علی، "هنر گچبری در معماری ایران"، اثر، صص ۲۰۰-۱۹۷.
- ۴۹- پوپ، آرتور ایهام، معماری اسلامی ایران پیروزی شکل و رنگ، ص ۱۹۱. مختارانی، پانته‌آ و مختارانی، سحر، آریه‌های معماری ایران ص ۱۴۸.
- ۵۰- کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۹۵.
- ۵۱- دونالد، ویلیز، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ص ۱۹۵.
- ۵۲- همان، صص ۱۸۷ و ۱۸۶.
- ۵۳- همان، صص ۱۳۴-۱۳۲.

« سنگ نگاره های

دره گنج

شهرستان تفت

علیرضا حصار نوی

پیشینه پژوهش سنگ نگاره‌ها در سطح کشور:

مطالعه بر روی نقوش ما قبل تاریخ در مقایسه با سایر مطالعات باستان‌شناسی امری کاملاً تازه است. افزون بر ناشناختگی و دور از دسترس بودن آثار کوهی نسبت به آثار دشتی، شاید این امر ناشی از آن بوده که چنین کشفیاتی نه قابل حمل به موزه‌های جهان بوده و نه در آن امید دست یابی به گنجینه و ثروت انباشته‌ای متصور بوده است. به این مسائل عامیانه بودن این نقوش و نو نما بودن آن را باید افزود.

چنین به نظر می‌رسد که خوشبختانه از سه دهه گذشته در گوشه و کنار، سنگ نگاره‌هایی به کوشش پژوهشگران غالباً ایرانی کشف و معرفی شده‌اند. از جمله نقاشیهای غاری در غار «دوشه» کُرد شوراب چگنی و غار «میرملاس» کوه‌دشت خرم آباد لرستان. حکاکی‌های صخره‌ای «دره هنجیران» مهاباد «عقربلو» یوکان (توسط محمود پدram معرفی شده است) و در «لاخ مزار»، «لاخ معدن» و «تنگل استاد» و «کال جنگال» خوسف بیرجند (توسط رجبعلی لباف معرفی شده است) «تنگ مردان» دولت آباد (توسط L. Karlovsky معرفی شده است) دهستان اسماعیلی (توسط عباس عبدالله گروسی معرفی شده است) «زحماکان» جیرفت (توسط مهندس محسن موحدی) «سی سواک»، «دویان مراد» کهنوج (علی اکبر سر قراز) «اوج امام»

همدان (محمود موسوی) «کانی نیم روزه» سخناخ سنندج (عباس عبدالله گروسی) «سه کنج» ماهان، (محسن موحدی) «چهل ران» کرمان قدمگاه «میمند» (Meymand) شهر بابک (عباس عبدالله گروسی)، «لاله زار» بافت (مهندس محسن موحدی) کوه‌های شهرک مس رفسنجان «شاه فیروز»، «پنجه علی» کوه تنبور (دکتر مرتضی فرهادی) تنگ «انجیر» سیرجان (دکتر مرتضی فرهادی)، تنگ حسین آباد، «نازوثیه» خیر (Xaber) شهر بابک (مرتضی فرهادی)، نقاشیهای غار «چشمه سهراب» بلوک چم جمال، کرمانشاهان (مسعود گلزاری)، غار «کرفتو» سنقر - تکاب (عباس عبدالله گروسی) و کمر نبشته تویسرکان و نقاشیهای دیواری پیش از تاریخ تپه زاغه قزوین، زیویه کردستان و باباجان لرستان و «سنگ شتر» روستای درخت بید، بین مشهد و شاندیز (لباف) و هفتاد و چهار کنده کاری صخره‌ای در روستای خزان شاخانات بیرجند، و نقوش صخره‌ای امامه تهران (ابوالقاسم تفضلی) و دره دیوین الوند همدان (توسط محمد رحیم صراف معرفی شده‌اند).^(۱)

پیشینه پژوهش سنگ نگاره‌ها در استان یزد:

در استان یزد نیز بررسی و تحقیق پیرامون سنگ نگاره‌ها در مقایسه با سایر استانها اندی دیرتر آغاز گردید. اولین گزارش در این خصوص توسط همکار محترم نگارنده (آقای دینیار شهزادی) به عنوان «سنگ نگاره‌های کوه ارنان یزد» در مجله گزارشهای باستان‌شناسی جلد اول - مهر ماه ۱۳۷۶ صفحات ۱۴۲ - ۱۳۳ ارائه گردید. و تحت شماره $\frac{۲۳۶۱}{۷۸/۴/۲۶}$ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسید.

دومین گزارش پیرامون سنگ نگاره‌های استان یزد با عنوان «سنگ نگاره‌های دره گنج شهرستان تفت» که توسط نگارنده از مکان مذکور بازدید شده که در صفحات بعدی به شرح آن می‌پردازیم و گزارش آن ارائه می‌شود.

علاوه بر آن نگارنده از دو مکان دیگر که دارای نقوش مشابه توأم با نوشتار هستند بازدید کرده (نوشتار و نگاره‌های سنگی

۱ - موزه‌هایی در یاد - صفحه ۵۹ - ۵۷

«هس بخته گلویک» «شواز» و «نوشت» نگاره‌های کوههای حوالی ندوشن» که گزارش مصور آن سده‌ها با ارائه خواهد شد.

موقعیت جغرافیایی شهرستان تفت:

تفت شهرستانی در جنوب غربی استان یزد و مرکب از بخشهای مرکزی، و نیر و مشتمل بر دهستانهای بشکوه، شیرکوه، علی آباد، زردین، سخوید و دهشیر و به مرکزیت شهر تفت است.

شهرستان تفت از شمال به شهرستان یزد، از شرق به شهرستان مهریز و از غرب به شهرستان ابرکوه محدود است. نواحی خاوری این شهرستان را کوهستان شیرکوه به ارتفاع ۴۰۵۵ متر فرا گرفته و نواحی جنوب و جنوب غربی آن رادشتهای همواری که به کویر ابرکوه ختم می‌گردد، پوشانیده است. با وجود اینکه کوهستان شیرکوه با ارتفاع قابل توجه خود در این

شهرستان تفت در ۵۲۰ کیلومتری جنوب خاوری تهران و ۲۳ کیلومتری جنوب غربی یزد و ارتفاع ۱۵۶۰ متری و در موقعیت جغرافیایی ۳۰°-۱۱'-۵۲" طول شرقی و ۳۰°-۴۴'-۲۱" عرض شمالی واقع شده است. (۱)

موقعیت سنگ نگاره‌های دره گنج:

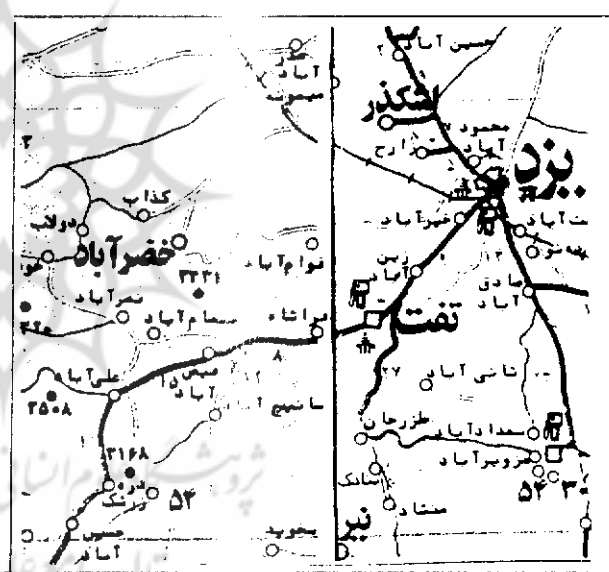
دره گنج در شمال شهرستان تفت واقع شده و مسیر رسیدن به آن از کنار آسیاب «راحت آباد» است که یکی از قبرستانهای عمومی شهرستان تفت مجاور آسیاب قرار دارد. به نظر می‌رسد که وجه تسمیه دره گنج در ارتباط با نقوش و نگاره‌های بر روی صخره در این منطقه است. و افرادی که این صخره را دیده‌اند به علت عدم آگاهی و اشراف بر موضوعات، نقوش و نمادها را نوعی علائم گنج و عتیقه تصور کرده و نام دره گنج را به این مکان داده‌اند. عکس شماره (۱)

موضوع نگاره‌ها:

بر روی صخره سنگی به طول و عرض ۲۲۰×۱۵۰ سانتی متر طرح‌های ابتدائی و نگاره‌های استلیزه شده و عاری از نوشتار دیده می‌شود. و شیوه حجاری به صورت ضربات چکشی با یک آلت فلزی به عمق بین ۱ الی ۲ میلی‌متر است.

در گوشه سمت راست صخره تصویر بز کوهی به صورت نیمرخ و متمایل به چپ حجاری شده که دارای بدن کشیده و شاخ‌های حیوان موازی با بدنش به عقب امتداد یافته است. مقابل این بز در سمت چپ، نگاره بز کوهی با بدن نیمرخ که شاخ‌هایش به صورت هلالی به عقب برگشته و مقابل آن تصویر تجریدی انسانی با دستهای به کمر زده، حجاری شده است.

پایین‌تر از این دو تصویر و تقریباً حد فاصل آنها دو نماد به شکل تقریباً مربع در کنار هم دیگر دیده می‌شوند. (عکس شماره ۲). در زیر این دو نما (نقش بز کوهی ریش دار که شاخ‌هایش به شکل زیگزاگی یا بندبند حجاری شده و به صورت نیم دایره به عقب برگشته مشاهده می‌گردد، پشت سر این حیوان، تصویر انسانی که احتمالاً حیوانی را شکار کرده، مشاهده می‌گردد.

۱- نقشه موقعیت شهرستان تفت.

شهرستان واقع است، مع الوصف رودخانه قابل ملاحظه‌ای در این شهرستان دیده نمی‌شود و جز خشک رودهای فراوانی که در بارندگیهای غیر عادی طبیعتاً سیلابهای بزرگی را به همراه می‌آورند، رودخانه دیگری در آن وجود ندارد. آب و هوای شهرستان تفت در کوهستان شیرکوه معتدل تا معتدل مایل به سرد است و در دشتهای جنوب و جنوب غربی گرم و از نظر میزان بارندگی جزء نواحی خشک کشور به شمار می‌رود.

۱- گیاشناسی ایران - مهندس عباس جعفری - جلد سوم - صفحه ۲۹۳